

ppłk Leszek Wojciechowski

Dyrektor Zakładu Karnego w Białej Podlaskiej

Wpływ procesu prizonizacji na readaptację społeczną skazanych.

*„Więzień pozostaje człowiekiem; człowiekiem
z zawieszoną na pewien czas wolnością”
- Alain Peyrefitte¹*

ABSTRAKT

Niniejszy artykuł jest próbą zwrócenia uwagi na negatywny aspekt kary pozbawienia wolności oraz sposoby minimalizacji konsekwencji jej wykonania na przykładzie praktyk realizowanych w Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej. Artykuł jest podzielony na dwie części. Pierwsza zawiera teoretyczny opis dolegliwości i związanych z nimi następstw, z jakimi spotyka się osoba przekraczająca więzienną bramę. Szczególną uwagę zwrócono tu na problem prizonizacji. Kolejna część opisuje realizację celów wykonania kary pozbawienia wolności na przykładzie białskiej jednostki penitencjarnej, opracowaną na podstawie sprawozdań komórek organizacyjnych zakładu za rok 2014. Na zakończenie sformułowano wnioski, których wdrożenie z pewnością usprawni proces readaptacji społecznej więźniów.

1. Wprowadzenie

Problemem pozbawienia wolności opinia publiczna interesuje się tylko od przypadku do przypadku, gdy zdarzają się nadużycia, ucieczki, bunty lub nowe przestępstwa dokonywane wewnątrz zakładów. Poza naukowcami, nikt nie zastanawia się nad szczególnym położeniem psychicznym człowieka, który mocą wyroku stracił wolność, ani nad ubocznymi, pozasądowymi, skutkami przebywania w więzieniu, które mogą zniweczyć nadzieję na poprawę skazanego². Człowiek jest zwierzęciem społecznym, a więc jego poczucie szczęścia i pełni, zależy od kontaktowania się z innymi. Żyjemy w otoczeniu rodziny, przyjaciół, sąsiadów, znajomych, ludzi mijanych na ulicach. Nasze życie publiczne, zawodowe, osobiste w ogromnej mierze zależy od oddziaływania i zachowania innych osób, grup, wspólnot i społeczności³. We wspólnocie człowiek, jako podmiot, ma szansę i warunki na rozwój emocjonalny, edukacyjny, ekonomiczny czy polityczny oraz szansę na socjalne i prawne bezpieczeństwo⁴.

¹ A. Peyrefitte, *Wymiar sprawiedliwości. Między ideałem a rzeczywistością*, Warszawa 1987, s. 324.

² Materiał internetowy: *Kara pozbawienia wolności*, <http://www.karapozbawieniawolnoscirepublika.pl/>, dostęp 23.04.2015.

³ E. Aronson, *Człowiek istota społeczna*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.

⁴ E. Dobiejewska, A. Rękas, *Sprawiedliwość naprawcza-droga do reintegracji społecznej skazanych* [w:] P. Szczepaniak (red.), *Polski system penitencjarny – ujęcie integralno-kulturowe*, Wydawnictwo Forum Penitencjarne, Warszawa 2013, s. 131-136.

Więzienia, które zazwyczaj otaczają wysokie mury, wieże strażnicze i zaskiepienia, są z natury rzeczy wyizolowane z otaczającego je świata społecznego. To miejsca nieprzyjazne człowiekowi i ograniczające warunki niezbędne do jego wszechstronnego rozwoju fizycznego, psychicznego i społecznego⁵. Uwięzienie powoduje rozmaite niekorzystne zmiany w osobowości więźniów: ubożenie intelektualne, dezintegrację ich osobowości czy zaburzenia emocjonalne. Prowadzi do licznych, niekorzystnych skutków społecznych: rozpadu rodzin, rozwodów czy też integracji skazanych z grupami przestępczymi oraz przystosowania się do warunków izolacji penitencjarnej – zwanego zjawiskiem prizonizacji⁶. Jako ludzie charakteryzujemy się dużymi zdolnościami w zakresie adaptacji do zmieniających się warunków społecznych. Prizonizacja, jako pośredni efekt uwięzienia jednostki, rezultat procesu uwewnętrznienia i akceptowania przez więźnia, w mniejszym lub większym stopniu, wartości, norm, wzorców i stylu życia subkultur więziennych, jest z pewnością zjawiskiem niepożądanym. Sprzyja utracie poczucia odpowiedzialności, oddalaniu się od wartości i norm ludzi wolnych oraz ograniczenia zdolności przystosowania się do warunków, panujących poza murami zakładu karnego. Głębokość tego procesu zależy od warunków, w jakich skazani na karę pozbawienia wolności przebywają. Taka sytuacja łagodzi więzienne dolegliwości, ale również nie służy ostatecznym celom resocjalizacyjnym. Więzienia, „produkujące” ludzi bardziej zdemoralizowanych niż do nich przyszedli, uważa się za instytucje pogarszające kondycję moralną społeczeństwa. W procesie więziennej socjalizacji najważniejszą rolę odgrywają: zagęszczenie więzień (warunki bytowe), organizacja aktywności osób w nich przebywających oraz stosunek liczby więźniów do liczby funkcjonariuszy⁷.

2.1 Dolegliwość kary pozbawienia wolności

Kara pozbawienia wolności oznacza w praktyce skazanie człowieka na izolację w środowisku zamkniętym, w którym występuje duże prawdopodobieństwo powstania sytuacji zdecydowanie niekorzystnych z punktu widzenia człowieka. Osoba skazana na karę pozbawienia wolności nie ma jej zarówno w sensie zewnętrznym, jak i wewnętrznym⁸. Przebywa w określonym miejscu i czasie, poddana jest rygorom regulaminu więziennego, ograniczającym dostęp do niej osób spoza zakładu karnego oraz kontakty z takimi osobami. Pozbawienie wolności powoduje także ograniczenie lub brak możliwości wyjścia na wolność oraz stosowanie kar regulaminowych za przewinienia przeciw dyscyplinie. Więzienny porządek skazany odczuwa, jako narzucone odgórnie działanie ograniczające – wbrew jego woli – fizyczne i psychiczne funkcjonowanie, co jest on skłonny odebrać, jako przemoc⁹. Poczucie wynikających stąd dolegliwości wzmacnia odczucie nagłego zwrotu w sytuacji życiowej, w statusie prawnym oraz narzuconego uczestnictwa w nieakceptowanych sytuacjach i środowisku. Powstająca na skutek izolacji suma przykrych doznań i negatywnych bodźców wywołuje w jednostce odbywającej karę pozbawienia wolności cierpienie psychiczne, które może mieć znaczenie pozytywne dla ogólnego rozwoju jednostki, lecz równie

⁵ T. Bulenda, *Faktyczne i ustawowe ograniczenia praw więźniów*, [w:] H. Machel (red.), *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Polsce – w poszukiwaniu skuteczności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2006, s. 295-296.

⁶ M. Ciosek, *Szanse resocjalizacji penitencjarnej*, [w:] *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, tom 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 359-360.

⁷ P. Moczydłowski, *Więziennictwo w okresie transformacji ustrojowej w Polsce 1989-2003*, [w:] T. Bulenda, R. Musydłowski (red.) *System Penitencjarny w Polsce*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2004, str. 77-127.

⁸ A. Baładynowicz, *Zachowania okrutne skazanych podczas odbywania kary pozbawienia wolności*, *Probacja* 2009, nr 2, dostęp na stronie internetowej: www.ms.gov.pl/pl/probacja/2009, dnia 30.04.2015.

⁹ L. Lernell, *Podstawowe zagadnienia penologii*, Warszawa 1977, s. 29.

dobrze prowadzić może do niekorzystnej, z punktu widzenia wewnętrznego rozwoju osobniczego, dezorganizacji osobowości¹⁰. Izolacja, niezależnie od czasu trwania, jest wykluczeniem jednostki z życia społecznego. Umieszczony za więziennymi murami skazany, staje się członkiem więziennej populacji, która to z każdej strony napotyka na ograniczenia¹¹.

Próbie bardziej szczegółowego opisu trudności, jakie stwarza jednostce środowisko więzienne podjął między innymi Mieczysław Ciosek¹², który powiązał trudności sytuacji izolacji więziennej z czterema aspektami środowiska:

1. stymulacyjnym – zredukowana ilość oraz mała różnorodność bodźców niedostatecznie stymulują przeciętnego więźnia (barwy otoczenia, architektura, ograniczenie kontaktów ze światem zewnętrznym);
2. funkcjonalnym – pozbawienie wolności, udogodnień materialnych i usługowych, kontaktów heteroseksualnych, autonomii oraz poczucia bezpieczeństwa;
3. przestrzenno-czasowym – wszystko rozgrywa się w jakimś miejscu i ma swoje przestrzenne i czasowe granice (duże skupienie ludzi w jednym pomieszczeniu, nadmiar czasu);
4. społecznym – w więzieniu funkcjonują dwie społeczności: personel i więźniowie; źródło problemów stanowią wzory zachowania zalecane i surowo przestrzegane przez zorganizowane grupy nieformalne, tworząc własną tzw. podkulturę przestępczą.

Dodatkowo kara pozbawienia wolności, ze względu na jej skutki, nie jest całkowicie zgodna z zasadą, że kara powinna dosięgać jedynie sprawcy przestępstwa. W praktyce skutkami kary dotknięte są pośrednio rodziny osób pozbawionych wolności, chociażby tylko polegającymi na pogorszeniu ich sytuacji finansowej. Stosowanie kary powoduje też wiele problemów społecznych, w szczególności w odniesieniu do życia rodzinnego, w tym relacji z dziećmi, jak również w odniesieniu do życia zawodowego. Skutki pozbawienia wolności trwają również po jej zakończeniu; widać to szczególnie wyraźnie po trudnościach, jakie byli więźniowie napotykają w znalezieniu pracy.

2.2 Następstwa izolacji więziennej

Sytuacja, w której jednostka może bez większych przeszkód realizować swoje cele, zaspokajając swoje potrzeby, jest sytuacją normalną. Rzeczywistości więziennej nie możemy zakwalifikować do kategorii sytuacji normalnej, ponieważ uwięzienie człowieka oznacza odseparowanie go od innych grup społecznych, ograniczenie jego powierzchni życiowej (3 m²), ograniczenie dopływu bodźców z zewnątrz: kontaktów ze światem zewnętrznym, na czas uwięzienia określony precyzyjnie w orzeczonym wyroku¹³. Osadzenie w więzieniu prowadzi do szeregu nacisków, frustracji i zagrożeń w stopniu znacznie przewyższającym normalne warunki życia. Występowanie wielu negatywnych czynników, w połączeniu praktycznie z całkowitą zależnością od innych (osadzonych, personelu więziennego) tworzy warunki nie tyle właściwe dla resocjalizacji, co sprzyja dalszym deformacjom osobowości, do występowania negatywnych

¹⁰ K. Dąbrowski, *Trud istnienia*, Warszawa 1975.

¹¹ Z. Kołodziej, *Izolacja penitencjarna i jej skutki. Alternatywne źródła zaspokajania potrzeb*, dostęp na stronie internetowej: <http://www.niedostosowani.pl/resocjalizacyjnie/institucje-resocjalizacyjne/118-izolacja-penitancjarna-i-jej-skutki-alternatywne-zrodla-zaspokajania-potrzeb>, dnia 25.04.2015.

¹² M. Ciosek, *Psychologia kliniczna*, Uniwersytet Gdański, Gdańsk 1987.

¹³ A. Semkowska, *Zakład karny jako instytucja resocjalizacji*, dostęp na stronie internetowej: <http://agb.waw.pl/cms/index.php/zakad-karny/placowki/33-izolacja-wiezienna>, dnia 02.05.2015.

zachowań włącznie¹⁴. Powszechność negatywnych przeżyć wywołuje niepokój i napięcie. Dążenie do redukcji tych zjawisk determinuje znaczną część zachowań ludzkich, często odbiegających od normy.

Następstwem uwięzienia są:

1. stygmatyzacja – naznaczenie społeczne, np. określenie osoby, która złamała prawo, mianem „kryminalisty”, co powoduje: bezradność, bezsilność, odrzucenie przez społeczeństwo, obniżenie poczucia własnej wartości oraz motywacji do zmiany tej sytuacji;
2. standaryzacja – wszyscy więźniowie podlegają tym samym regułom (ubranie, wyposażenie celi, rodzaj mienia prywatnego);
3. degradacja – człowiek pozbawiony wolności staje się „przedmiotem” degradacji ze strony administracji, jak i silniejszych więźniów (poniżanie, upokorzenia, brak szacunku);
4. depersonalizacja – zatarcie własnej osobowości, rezygnacja z planów, poczucie niewidzialności i problem z odnalezieniem się w czasie;
5. prizonizacja – więzień z upływem czasu uczy się specyficznych dla środowiska więziennego postaw i sposobów zachowania, ubierania się, pracy, odpoczynku czy rytuałów i zwyczajów dotyczących jedzenia¹⁵.

2.3 Cele wykonania kary pozbawienia wolności

Cele i zasady wykonywania kary pozbawienia wolności wynikają bezpośrednio z obowiązującego w Polsce ustawodawstwa. Do najważniejszych unormowań, które mają charakter programowy należy przede wszystkim zaliczyć art. 41 obowiązującej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, która niejako statuuje dwie fundamentalne zasady, tj. praworządnego i humanitarnego wykonywania kary. Natomiast w wykonywaniu kary pozbawienia wolności szczególne znaczenie ma art. 67 § 1 Ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy – dalej k.k.w. - (Dz. U. z 1997 r. Nr 90, poz. 557 z póź. zm.), który formułuje podstawowe zadania, jakie ustawodawca wyznaczył karze pozbawienia wolności. Zgodnie z tym przepisem, wykonanie kary ma w szczególności na celu wzbudzanie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądanых postaw, w szczególności:

1. poczucia odpowiedzialności,
2. potrzeby przestrzegania porządku prawnego,

a wszystko w związku z założeniem, iż tym samym powstrzyma się on od powrotu do przestępstwa.

W oddziaływaniu na skazanych, przy poszanowaniu ich praw i wymaganiu wypełniania przez nich obowiązków, uwzględnia się przede wszystkim pracę, zwłaszcza sprzyjającą zdobywaniu odpowiednich kwalifikacji zawodowych, nauczanie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym oraz środki terapeutyczne.

¹⁴ K. Pierzchała, *Problem samobójstw w więzieniach na tle ogólnych trendów. Zarys statystyczno-socjologiczny problemu*, Przegląd Więziennictwa Polskiego, nr 86, Centralny Zarząd Służby Więziennej Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2015, s. 85-105.

¹⁵ M. Ciosek, *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2003.

3. Realizacja celów wykonania kary pozbawienia wolności w Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej¹⁶

Zakład Karny w Białej Podlaskiej jest jednostką penitencjarną podległą Okręgowemu Inspektoratowi Służby Więziennej w Lublinie, typu półotwartego, przeznaczoną dla skazanych mężczyzn, recydywistów penitencjarnych z oddziałem dla tymczasowo aresztowanych i oddziałem terapeutycznym dla skazanych recydywistów penitencjarnych uzależnionych od alkoholu. Zakład „obsługuje” osoby pozbawione wolności z 3 powiatów: bialskiego, radzyńskiego i parczewskiego. Jest w stanie zapewnić miejsce dla 395 osób pozbawionych wolności: 270 miejsc w Białej Podlaskiej oraz 125 miejsc w Oddziale Zewnętrznym w Zabłociu. Zaludnienie jednostki w 2014 roku kształtowało się na poziomie 95%. W skali roku „ruch w jednostce” wyniósł łącznie 1919 osób, tj. przyjętych zostało 951 osadzonych, w tym 293 osoby zostały przetransportowane z innych jednostek, 589 osób zostało doprowadzonych z „zewnątrz” przez funkcjonariuszy Policji oraz Straży Granicznej, a 69 zgłosiło się samodzielnie do odbycia kary (10,4%), zwolniono 504 osadzonych, a 464 przetransportowano do innych jednostek. Na koniec lutego 2015 roku, 385 osób oczekiwało na wykonanie 486 prawomocnie orzeczonych kar pozbawienia wolności¹⁷. W porównaniu do 2013 roku jest to wzrost prawie o 100%. Najmłodszy osadzony, który odbywał karę w 2014 roku miał 20 lat, natomiast najstarszy 74 lata (skazany na karę 25 lat pozbawienia wolności). Najniższy wymiar kary w 2014 roku wynosił 2 dni, a najwyższy 25 lat.

Osadzeni w czasie odbywania kary pozbawienia wolności w bialskiej jednostce zakwaterowani są w trzech pawilonach mieszkalnych (w tym jeden w oddziale zewnętrznym). Pojemność cel jest zróżnicowana - od jedno do siedemnastoosobowej. Wszystkie są wyposażone w niezbędne instalacje techniczne oraz na bieżąco poddawane odpowiednim zabiegom konserwacyjnym i remontowym. W celach wyodrębniono kąpiki sanitarne z dostępem do ciepłej wody użytkowej. Pomimo, że Zakład Karny w Białej Podlaskiej istnieje już od ponad 117 lat¹⁸, we wszystkich budynkach zostały przeprowadzone prace termomodernizacyjne, które oprócz efektu ekonomicznego wpłynęły również na jej wizerunek. Estetyczne zagospodarowanie przestrzeni, rabaty kwiatowe, place, odpowiednio dobrana kolorystyka budynków i pomieszczeń, to cechy bialskiej jednostki, które przynajmniej częściowo łagodzą następstwa izolacji więziennej.

Dla osiągnięcia celów wykonywania kary pozbawienia wolności w Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej prowadzi się zindywidualizowane oddziaływanie w ramach określonych systemów zwykłego, terapeutycznego i programowanego oddziaływania. W 2014 roku grupa skazanych odbywających karę w systemie programowanego oddziaływania stanowiła 73% populacji, w systemie zwykłym 17%¹⁹ i terapeutycznym 10%. W skali Polski na dzień 31 grudnia 2014 roku w grupie skazanych recydywistów penitencjarnych, odbywających karę pozbawienia wolności w zakładzie karnym typu półotwartego i otwartego, 61% populacji była w systemie programowanego oddziaływania, zwykłym – 35% i terapeutycznym 4%²⁰.

¹⁶ Dane statystyczne zawarte w niniejszym rozdziale zostały opracowane na podstawie sprawozdań komórek merytorycznych Zakładu Karnego w Białej Podlaskiej za rok 2014.

¹⁷ Liczba osób, które winny zgłosić się do Zakładu Karnego w Białej Podlaskiej do dnia 28 lutego 2015 w związku z prawomocnie orzeczoną karą i przesłaną do wiadomości zakładu karnego.

¹⁸ B. Woźnica, *Więzenie na Prostej*, Agencja Arte, Biała Podlaska 2008. s. 28.

¹⁹ W większości w systemie zwykłym skazani odbywali karę pozbawienia wolności w wymiarze do jednego miesiąca.

²⁰ Na podstawie danych z: *Roczna informacja statystyczna za rok 2014*, Ministerstwo Sprawiedliwości Centralny Zarząd Służby Więziennej, dostęp na stronie internetowej: <http://sw.gov.pl/pl/o-sluzbie-wieziennej/statystyka>, dnia 21.06.2015.

Przy realizacji zadań indywidualnego programu oddziaływań, nakładanych na skazanych odbywających karę w systemie programowanego oddziaływania, przeprowadza się zindywidualizowane i zbiorowe działania resocjalizacyjne. Oddziaływania te dotyczą szczególnie skazanych o wysokim poziomie demoralizacji, zaburzonej osobowości, nieposiadających kwalifikacji zawodowych, uzależnionych od alkoholu oraz środków odurzających i in., wymagających specjalistycznego oddziaływania. Skazanych tych kieruje się do właściwych oddziałów terapeutycznych. W 2014 roku w funkcjonującym w Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej oddziale terapeutycznym dla skazanych recydywistów penitencjarnych uzależnionych od alkoholu (o pojemności 24 miejsc), terapię ukończyło łącznie 98 osób. Zdecydowaną większość pacjentów więziennego oddziału odwykowego można zdiagnozować jako dorosłe dzieci alkoholików, z całym charakterystycznym dla tej grupy bagażem doświadczeń z alkoholowego dzieciństwa oraz reakcji emocjonalnych i schematów zachowań, będących odpowiedzią na te doświadczenia. Nierzadko są oni ofiarami przemocy w rodzinie i jednocześnie sprawcami przemocy wobec bliskich w dorosłym życiu. Często podejmują leczenie z chęci poprawienia sobie warunków odbywania kary, w nadziei na uzyskanie wcześniejszego warunkowego zwolnienia. Czasami zgłaszają się w wyniku nacisku rodziny lub perswazji administracji więziennej, uzależniającej decyzje penitencjarne - na przykład o udzieleniu przepustki - od ukończenia leczenia odwykowego. W opisywanym okresie 8 pacjentów odmówiło uczestnictwa w pełnym programie terapii - brali udział jedynie w zajęciach edukacyjnych. Czas oczekiwania na przyjęcie do oddziału terapeutycznego wynosi aktualnie aż 22 miesiące i jest o wiele za długi.

Oprócz oddziaływań terapeutycznych, w 2014 roku w bialskiej jednostce realizowano między innymi następujące programy readaptacji społecznej (w których łącznie uczestniczyło 354 skazanych):

1. „Asystent osoby niepełnosprawnej i starszej” - program zrealizowało 9 skazanych. W ramach programu zostały przeprowadzone zajęcia z języka migowego. Trzech skazanych absolwentów kursu uczestniczyło również w Pieszej Pielgrzymce z Warszawy na Jasną Górę, jako opiekunowie osób niepełnosprawnych.
2. „Korekcyjno-edukacyjny dla sprawców przemocy” - zrealizowano 3 edycje programu, w którym uczestniczyło 33 skazanych.
3. „Duluth – przeciwdziałania przemocy w rodzinie” - w 3 edycjach programu wzięło udział 30 skazanych.
4. „Trzeźwy umysł bezpieczna droga” - kierowany do sprawców przestępstw stanowiących zagrożenie dla bezpieczeństwa w ruchu drogowym. W ramach zorganizowanych dwóch edycji program ukończyło łącznie 25 skazanych.
5. "Poznaj Białą i jej okolice" - program readaptacji społecznej realizowany poprzez turystykę rowerową. Odbyły się 2 edycje programu, w których łącznie uczestniczyło 15 skazanych.
6. „Odkryj świat muzyki” - program readaptacji społecznej, w ramach którego działa zespół wokально-instrumentalny skazanych „WOLNI”. Skazani w ramach programu wykonują publicznie utwory muzyczne Przez cały rok w program było zaangażowanych 3 skazanych.
7. „Wieża - adaptacja zamkniętego Ja” - program informacyjny dla skazanych nowoprzyjętych do jednostki. Odbyło się 11 edycji programu, w którym uczestniczyło 99 skazanych.
8. „Jak żyć kiedy wyjdę” - sprzyjający przygotowaniu do readaptacji społecznej w zakresie aktywizacji zawodowej i promocji zatrudnienia. W programie uczestniczyło 9 skazanych.

9. „Nie daj się uzależnić od HAZARDU” - program informujący i edukujący o zagrożeniach wynikających z uzależnień od hazardu i związanych z tym konsekwencjami prawnymi. W zajęciach uczestniczyło 32 skazanych.

10. „Krótka Interwencja” – oddziaływania terapeutyczne skierowane do skazanych uzależnionych od alkoholu. W zajęciach uczestniczyło 99 skazanych.

Celem prowadzenia programów readaptacji społecznej jest umożliwienie osadzonemu przezwycięzenia trudnych sytuacji, z którymi spotykają się w swoim życiu osobistym oraz w warunkach pobytu w izolacji penitencjarnej (których nie są w stanie pokonać, wykorzystując własne zasoby i możliwości)²¹. W ramach oddziaływań przy użyciu programów podejmowane są kroki zmierzające do kształtowania i umocnienia prospołecznych postaw, usamodzielnienia tych osób oraz ich integracji ze społeczeństwem, a szczególnie z otwartym środowiskiem. Proces opracowania i praktycznej implementacji programów trwa lata, dlatego trudno jest definitywnie ocenić ich skuteczność. To zadanie wymagające pracy zespołowej i wysokich kwalifikacji od autorów interwencji, od specjalistów, których praca polega na ich praktycznym wdrożeniu, a także od osób zarządzających jednostką penitencjarną. Ważne jest, że wszystkie programy readaptacji społecznej realizowane w bialskiej jednostce mają wbudowane mechanizmy kontrolne, a informacje zwrotne pochodzące z monitoringu i ewaluacji są wykorzystywane do ich bieżącej korekty i doskonalenia prowadzonych oddziaływań.

Zakład Karny w Białej Podlaskiej wraz z podległym mu Oddziałem Zewnętrznym w Zabłociu stwarza skazanym warunki odpowiedniego spędzania czasu wolnego. W tym celu organizuje się bogatą ofertę zajęć kulturalno-oświatowych i sportowych oraz pobudza aktywność społeczną skazanych. Zajęcia kulturalno-oświatowe polegają w szczególności na udostępnianiu skazanym audycji radiowych i telewizyjnych, zapewnieniu dostępu do czytelnictwa książek i prasy, uczestniczeniu w zajęciach świetlicowych i w kołach zainteresowań. Zajęcia sportowe organizowane są na jednym boisku trawiastym oraz w świetlicach. Skazani mogą też korzystać z pomieszczenia do ćwiczeń siłowych i ruchowych. Ze względu na walory przyrodniczo-krajobrazowe regionu administracja propaguje wśród skazanych aktywne formy spędzania czasu poprzez organizację poza terenem jednostki zajęć sportowych oraz wycieczek. Do najciekawszych zajęć sportowych i kulturalno-oświatowych organizowanych w 2014 roku poza terenem bialskiej jednostki można zaliczyć:

1. Program sportowy „64 pola” - średnio 3 zajęcia w miesiącu. W ramach programu jest realizowany m.in. turniej szachowy o puchar dyrektora zakładu karnego. W programie uczestniczyło 6 skazanych.

2. „Scena Przemiany” - skazani w ramach programu przygotowali przedstawienie „Herody”, z którym wystąpili w większości współpracujących z zakładem instytucji pomocowych, domach opieki społecznej, kościołach, domach kultury, uczelniach. W programie uczestniczyło 11 skazanych.

3. „Wokół choinki” – program mający na celu kształtowanie umiejętności społecznych i poznawczych. Realizacja ściśle odnosi się do tematyki świątecznej i związanymi z tym wartościami rodzinnymi i obyczajowymi. Program ukończyło 14 skazanych.

²¹ A. Bochniewicz, *Programy readaptacji społecznej skazanych jednym z filarów resocjalizacji w ramach oddziaływań penitencjarnych*, [w:] P. Szczepaniak (red.), *Polski system penitencjarny. Ujęcie integralno-kulturowe*, Forum Penitencjarne, Warszawa 2013, s. 211-224

4. „Pamięć i tradycja” – w ramach realizacji programu przeprowadzono rekonstrukcję Kopca Marszałka Józefa Piłsudskiego, zniszczonego w okresie okupacji w gm. Kąkolewnica. Ponadto odbyły się zajęcia edukacyjne. W programie uczestniczyło 19 skazanych.

5. „Magiczne ręce” – w ramach realizacji programu skazani wykonują rękodzieło z papieru. Sukcesem w ubiegłym roku było zajęcie I miejsca w Ogólnopolskim Przeglądzie Sztuki Więziennej w Sztumie w kategorii rękodzieło. W programie uczestniczyło 13 skazanych.

6. „Czysta gra”. W ramach realizacji programu skazani uczestniczą w zajęciach sportowych w rozgrywkach bialskiej Superligi. W programie uczestniczyło 14 skazanych.

7. „Bartnik” - składający się z dwóch etapów. Część pierwsza - teoretyczna - opiera się na zajęciach edukacyjnych odnoszących się do tematów ekologii środowiskowej. Drugi etap to pozyskanie wiedzy i praktyki w ramach opieki nad ulami pszczelimi pod fachowym okiem specjalisty w tym zakresie. W programie uczestniczyło 39 skazanych.

Łącznie w 2014 roku w programach kulturalno-oświatowych i sportowych uczestniczyło 116 skazanych.

Tak bogata oferta realizacji programów readaptacji społecznej oraz kulturalno-oświatowych i sportowych nie byłaby możliwa do realizacji bez współpracy z podmiotami, o których mowa w art. 38 k.k.w. W roku 2014 jednostka współpracowała z ponad 50 instytucjami, w tym: naukowymi, samorządowymi, organizacjami pozarządowymi, stowarzyszeniami i zakładami pracy.

Ważnym uzupełnieniem oddziaływań resocjalizacyjnych jest aktywne włączanie skazanych w nurt życia społeczności lokalnej, szczególnie poprzez wdrażanie ich do pracy społecznie użytecznej na rzecz mieszkańców regionu. Oprócz tych prac, w roku 2014 spośród 60 skazanych zatrudnionych, miesięcznie średnio 55% pracowało odpłatnie na rzecz jednostki penitencjarnej. Za przepracowanie całego miesiąca w pełnym wymiarze czasu pracy, skazany otrzymywał kwotę minimalnego wynagrodzenia, tj. 1 680 zł. Wynagrodzenie z tytułu płac skazanych na rzecz jednostki w 2014 roku wyniosło łącznie około 0,5 mln zł. Dodatkowo, codziennie ponad 30 osadzonych pracowało zarobkowo poza terenem zakładu karnego, co stanowi około 8% ogólnej populacji osadzonych. Fundusz płac z tytułu zatrudnienia odpłatnego w firmach komercyjnych za 2014 rok wyniósł łącznie 0.532 mln zł. Najwytrwalszymi pracodawcami są: ZRB Romaniuk Biała Podlaska (budownictwo), PW Bialbud Biała Podlaska (budownictwo), PW Komunalnik w Białej Podlaskiej (sortownia śmieci), PUH Omega Biała Podlaska (meblarstwo), Gospodarstwo Ogrodnicze Kowalczyk (ogrodnictwo).

W bialskiej jednostce nie brakuje również skazanych pracujących na rzecz lokalnej społeczności. Szacunkowa wartość tychże prac wykonanych przez średnio-miesięcznie 90 skazanych (24% populacji) w 2014 roku wyniosła ponad 1 mln zł. W 2014 roku Sejmowa Komisja Samorządu Terytorialnego i Polityki Regionalnej uhonorowała Wójta Gminy Kodeń, jako przedstawiciela jednostek samorządu terytorialnego, szczególnie zaangażowanego w proces resocjalizacji poprzez prace publiczne.

Sumując wszystkie formy zatrudnienia średnio-miesięcznie 180 osadzonych wykonywało pracę. To już duża „fabryka”, a powszechność zatrudnienia kształtowała się na poziomie około 44%, co pozwala na uzyskanie jednego z czołowych wyników w Polsce. Praca osób pozbawionych wolności w Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej jest istotnym czynnikiem resocjalizacji, a nie tylko sposobem na zapewnienie więźniom zajęcia.

Populacja więzienna charakteryzuje się na ogół niskim poziomem wykształcenia ogólnego i doświadczenia zawodowego. Towarzyszy temu niewielka zaradność życiowa oraz brak wiedzy o funkcjonowaniu rynku pracy. Osadzeni są w niewielkim stopniu wyposażeni w zasoby kompetencji

zawodowych, społecznych i osobowościowych²². W związku z tym, nauczanie stanowi obecnie jeden z najważniejszych środków penitencjarnego oddziaływania resocjalizacyjnego. W Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej w 2014 roku zrealizowano następujące szkolenia podnoszące kompetencje społeczno-zawodowe skazanych oraz zwiększające efektywność ich powrotu do społeczeństwa:

1. Kurs zorganizowany ze środków Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej „Przyuczenie do zawodu konserwator budynków” - jeden cykl dla 12 osób.
2. Kurs zorganizowany ze środków Norweskiego Mechanizmu Finansowego „Zagospodarowanie terenów zielonych” - jeden cykl dla 12 osób.
3. Kurs zorganizowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki „Kurs komputerowy ECDL Core” - jeden cykl dla 25 osób.

Żaden program resocjalizacyjny nie będzie mógł wykazać się sukcesami, jeżeli nie uwzględni tych ludzi, z którymi więzień będzie żył po zwolnieniu z zakładu karnego, a którzy sprzyjać mu będą w podejmowaniu ról społecznych pozostających w zgodzie z akceptowanymi w społeczeństwie wartościami, wzorami i normami zachowań. Z tego punktu widzenia, istotne znaczenie ma kontakt skazanych z ich rodzinami. Kontakt, który jest wyrazem niezbywalnego prawa do posiadania rodziny. Dzięki niemu, skazani podtrzymują pozytywny obraz samego siebie, odnoszą satysfakcję emocjonalną, utrzymują silną identyfikację z rodziną, nabywają i utwierdzają się w przekonaniu, że są nadal ważni w życiu rodziny. W 2014 roku w Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej, na podstawie art. 138 § 1 p.7 i 8 k.k.w. udzielono 880 zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego w celu między innymi kontaktów z rodziną i załatwienia ważnych spraw osobistych. Z ogólnej liczby udzielonych w 2014 roku zezwoleń na opuszczenie Zakładu Karnego w Białej Podlaskiej, tj. 2 782 (łącznie z działalnością kulturalno-oświatową i sportową) nie odnotowano ani jednego przypadku niepowrotu.

W roku 2014 opisane powyżej czynności readaptacji społecznej skazanych w Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej realizowało 119 funkcjonariuszy oraz 16 pracowników cywilnych. Łączna liczba etatów to 127,7 (wzrost w porównaniu do poprzedniego roku o 2%). Przyjmując średnio-miesięczne zaludnienie zakładu na poziomie 375 osadzonych, na jednego funkcjonariusza przypada około 3,4 osadzonego.

Skazując człowieka na więzienie, zawsze zadaje się pytanie, ile to będzie kosztowało. I zawsze pada odpowiedź: za drogo. Zwraca się uwagę na efektywność kary²³. Efekty pracy załogi Zakładu Karnego w Białej Podlaskiej są oczywiście, w odróżnieniu od przedsiębiorstwa świadczącego usługi, niemierzalne. Jednak mając na uwadze, że w jednostce przebywają recydywiści penitencjarni, ważną informacją określającą jakość pracy jest między innymi liczba pozytywnie rozpatrzonych wniosków o warunkowe przedterminowe zwolnienia. W 2014 roku łącznie złożono – 160 wniosków, z czego pozytywnie rozpatrzono 71. Wśród nich 49 stanowiły wnioski dyrektora zakładu karnego. Także ilość zdarzeń na poziomie 9 przypadków, które mogłyby spowodować zagrożenie dla bezpieczeństwa jednostki w 2014 roku była niższa o 5 w porównaniu do roku poprzedniego. W omawianym okresie nie użyto broni palnej, a środki przymusu bezpośredniego zastosowano jedynie dwukrotnie. Jako pozytywny wynik pracy penitencjarnej należy również ocenić, mimo procentowo dużego zatrudniania zewnętrznego, zerową liczbę

²² J. Chwaszcz, I. Niewiadomska, *Innowacyjne narzędzia do diagnozy potencjału readaptacyjnego osób zagrożonych wykluczeniem społecznym i zawodowym*. PWN, Warszawa 2015.

²³ P. Moczydłowski, *Kariera strachu - bezpieczeństwo publiczne w Polsce*, Wszechnica Polska – Szkoła Wyższa TWP w Warszawie, Warszawa 2004, s. 124.

oddaleń skazanych z miejsc pracy oraz 100% powrotność z udzielanych zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego.

4. Podsumowanie

Niezależnie od naszego wewnętrznego przekonania, więzienia są instytucjami społecznymi, za które jesteśmy wszyscy - w różnym stopniu - odpowiedzialni. Więźniowie nie są, jak to uważano w XIX w., niewolnikami państwa, dlatego też jednym z zasadniczych zagadnień jest problem stopnia izolacji osoby uwięzionej od społeczeństwa²⁴.

Na przykładzie prowadzonych oddziaływań w Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej można stwierdzić, że współcześnie izolacja więzienna w Polsce nie jest bezwzględna. W więzieniach są zatrudnieni funkcjonariusze i pracownicy cywilni. Z więzienia jedni skazani wychodzą, inni przychodzą na ich miejsce. Część skazanych pracuje poza zakładem karnym, chodząc na przepustki przynosi nie tylko wieści z wolnego świata, lecz także postawy, doświadczenia i wzory zachowań. Takie działania z pewnością w dużym stopniu ograniczają proces prizonizacji, a co się z tym wiąże sprzyjają readaptacji społecznej skazanych już po opuszczeniu przez nich więziennych murów.

Mimo dbałości w białskiej jednostce o warunki bytowe więźniów, problem z pewnością stanowi stłoczenie ludzi na małej powierzchni, w szczególności w 7 celach mieszkalnych o pojemności 17 miejsc zakwaterowania każda. Obowiązująca w Polsce norma 3 m² powierzchni mieszkalnej na jednego osadzonego również jest poddawana krytyce. CPT jednoznacznie rekomenduje zwiększenie tej normy do 4 m² na osobę, a w celach jednoosobowych do ponad 6 m², co i tak znacząco odbiega od standardów przyjętych w wielu krajach europejskich (np. we Francji 11 m², w Niemczech 8-10 m², Portugalii 7 m² oraz Czechach Rumuni i Ukrainie 4 m² - dane Rady Europy z 1 września 2011 roku)²⁵. W przypadku Polski, a co się z tym wiąże także Zakładu Karnego w Białej Podlaskiej, niepokojąca jest również wysoka wartość współczynnika prizonizacji (liczby osób uwięzionych przypadających na 100 tysięcy mieszkańców danego państwa), który kształtuje się na poziomie 219 osób. Dla porównania Szwecja – 67, Niemcy – 80, Francja – 102, Czechy – 157, Słowacja – 189²⁶. Wysoka wartość współczynnika prizonizacji z kolei ma wpływ na stosunek liczby więźniów do liczby pracowników więziennych, który w przypadku Zakładu Karnego w Białej Podlaskiej w 2014 roku wyniósł 3,4. Według stanu na dzień 1 września 2011 roku stosunek ten dla całej Polski wynosił 2,76, a w innych krajach Europy: Słowenia – 1,41, Niemcy 1,96, Francja – 2,03, Czechy – 2,21, Rumunia 2,41, Ukraina – 3,05²⁷. Jeżeli wyobrazimy sobie, że na wychowawcę więziennego przypada 3-4 więźniów, to można powiedzieć, iż ma on szansę mieć z nimi dobry kontakt. Może realizować ich potrzeby i pomagać rozwiązywać ich problemy. Kontakt ten może być ciepły i pozbawiony wrogości. Jeśli zaś liczba ta wzrośnie do 30-40 na jednego wychowawcę, to możliwości realizacji potrzeb tak dużej grupy więźniów oraz rozwiązywania ich problemów przez wychowawcę zmniejszą się. Kontakt między nimi nie będzie już tak ciepły. Więźniowie z wieloma sprawami do niego nie przyjdą. Funkcjonariusz ma wtedy mniej pracy. Jednakże sprawy niezalutwione oznaczają niezaspokojenie potrzeb, powodując

²⁴ A. Baładynowicz, *Doświadczenia Polski i innych krajów Europy Zachodniej dotyczące odpowiedzialności społeczności lokalnych za działalność probacyjną*, Probacja 2011, nr 1, dostęp na stronie internetowej: www.ms.gov.pl/pl/probacja/2011 dnia 04.05.2015.

²⁵ K. Kowaluk, *Polskie więziennictwo w statystykach*, Forum Penitencjarne, nr 184, Centralny Zarząd Służby Więziennej Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2003, s. 6-7.

²⁶ K. Kowaluk, *Polskie więziennictwo w statystykach...* dz. cyt.

²⁷ K. Kowaluk, *Polskie więziennictwo w statystykach...* dz. cyt.

potencjalny wzrost napięcia po stronie więźniów²⁸. W 2014 roku w bialskiej jednostce średnio na jednego wychwyce przypadła grupa 42 osadzonych, w Polsce na koniec roku stosunek ten wynosił 1:32²⁹. W 2010 roku liczba więźniów przypadających na 1 osobę personelu odpowiedzialnego za oddziaływania penitencjarne (wychowawcze i terapeutyczne) wynosiła odpowiednio: w Polsce – 23, w Finlandii – 4,9, Niemczech - 16,2, Czechach – 15,6, Ukrainie - 267³⁰.

Zaprezentowane dane wskazują, że stan etatowy funkcjonariuszy i pracowników Służby Więziennej w Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej jest niższy od danych ogólnopolskich. Mimo wszystko, zakres oddziaływań penitencjarnych prowadzonych przez białską jednostkę przedstawiony w ilości skazanych odbywających karę w systemie programowanego oddziaływania i terapeutycznym, ilości realizowanych programów readaptacji społecznej, szkoleń, udzielonych zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego czy też chociażby powszechności zatrudnienia, jest wyższe od średnich krajowych. Ponieważ w procesie readaptacji społecznej nie ważna jest ilość ale jakość prowadzonych oddziaływań, z pewnością prawidłowo działający zakład karny powinien dbać o realizację resocjalizacyjnej funkcji kary pozbawienia wolności. Jej optymalne wykonanie ułatwia skazanym, przystosowanie się do okoliczności społecznych, które zastaną po opuszczeniu murów więzienia. Stworzenie dogodnych warunków dla powtórnej socjalizacji skazanych nie jest jednak łatwe. Dobre praktyki w tej dziedzinie powinny być opisywane i przekazywane jako propozycje oddziaływań do wykorzystania w innych jednostkach. Jednocześnie, ze względu na totalny charakter instytucji zakładu karnego, ocena skuteczności stosowanych metod powinna być przynajmniej w pewnym stopniu dokonana przez niezależnych obserwatorów, niewikłanych w procesy zachodzące wewnątrz tego typu placówek. Ocena Zakładu Karnego w Białej Podlaskiej została przeprowadzona w 2010 roku przez członków Kryminologicznego Koła Naukowego Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji przy naukowym wsparciu prof. Zbigniewa Lasocika. Zespół badawczy w sporządzonym raporcie dosyć dobrze ocenił realizację przez funkcjonariuszy (przy udziale społeczności lokalnej i zaangażowaniu skazanych) funkcji resocjalizacyjnej kary pozbawienia wolności. Stwierdził, że zachowane są podstawowe wymogi socjalno-bytowe, jak i założenia izolacyjnej funkcji kary. Do ogólnie, pozytywnej oceny funkcjonowania zakładu w dużej mierze przyczynił się również dobry klimat społeczny instytucji, osobiste zaangażowanie funkcjonariuszy w wykonywaną pracę oraz efektywna organizacja pracy skazanych poza murami więzienia. Zdaniem autorów raportu działania instytucjonalne, podejmowane w Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej, w wielu przypadkach mogą być przykładem dobrych praktyk, które warto upowszechniać i polecać ich stosowanie w innych jednostkach³¹. Na dobre praktyki realizowane w zakładzie wskazali również przedstawiciele Krajowego Mechanizmu Prewencji podczas wizytacji w dniach 16-17 października 2013 roku, rekomendując realizowany program „Wieża – adaptacja zamkniętego ja” jako warty rozpowszechnienia w innych jednostkach penitencjarnych³². W przesłanym raporcie pracownicy KMP również ocenili warunki bytowe panujące w jednostce jako dobre oraz ofertę zajęć kulturalno-oświatowych jako bardzo bogatą.

²⁸ P. Moczydłowski: *Kariera strachu.....dz.* cyt.

²⁹ Na podstawie danych z: *Roczna informacja statystyczna za rok 2014.....dz.* cyt.

³⁰ T. Szymanowski, *Charakterystyka więziennictwa polskiego w zestawieniu z więziennictwem w innych krajach europejskich*, Przegląd Więziennictwa Polskiego, nr 78, Centralny Zarząd Służby Więziennej Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2013, s. 5-34.

³¹ P. Braun, M. Markowaska, K. Stępniewska, *Na Prostej. Raport z badań dotyczących funkcjonowania Zakładu Karnego w Białej Podlaskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.

³² *Raport przedstawicieli Krajowego Mechanizmu Prewencji z wizytacji w Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej*, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2014.

5. Wnioski

Argumenty przeciwko karze pozbawienia wolności i instytucji więziennej przytacza się często w wielu pracach. Upraszczając możemy je podzielić na trzy tezy. Pierwsza dotyczy twierdzenia, że uwięzienie powoduje rozmaite niekorzystne zmiany w osobowości więźniów (np. zubożenie intelektualne, dezintegrację ich osobowości czy zaburzenia emocjonalne). Druga teza zakłada, że kara pozbawienia wolności prowadzi do licznych, niekorzystnych skutków społecznych (np. do rozpadu rodzin, rozwodów czy integracji skazanych z grupami przestępczymi). Wreszcie trzecia teza argumentów odnosi się do instytucji – przyczyną wszelkiego zła są niemożliwe do wyeliminowania cechy instytucji więziennej oraz sposób jej zorganizowania (np. totalność, przeludnienie czy autokratyzm zarządzania)³³. Z tego powodu więzienie należałoby zarezerwować tylko dla sprawców najpoważniejszych przestępstw, których integracja w warunkach wolnościowych nie jest możliwa. W procesie resocjalizacji personel więzienia powinien dążyć do tego, aby warunki odbywania kary były jak najbliższe pozytywnym aspektom życia na wolności, a restrykcje nałożone na więźniów stanowiły niezbędne minimum, proporcjonalne do uzasadnionego celu, dla którego zostały nałożone. Szczególną uwagę należy poświęcić skazanym recydywistom, którzy w większości są osobami dokuczliwymi, uciążliwymi dla otoczenia, ale ze względu na swoją sytuację, wywołaną stanem zaawansowanej przestępczości, nie potrafią tych zachowań zmienić. Obrona społeczeństwa przed tą kategorią skazanych powinna polegać na skutecznych działaniach profilaktycznych oraz wykształceniu w społeczeństwie rozsądnych norm tolerancji wobec tych osób, a nie na restryktywnym kursie polityki karnej i odwetowych postawach społecznych³⁴.

Ostatecznie nasuwają się następujące wnioski:

1. Prizonizacja, według wielu autorów, jest systemem samodestrukcyjnym, nie sprzyja resocjalizacji w zakładach karnych, ani też przyszłej adaptacji społecznej przestępców.
2. W wielu przypadkach system więzienny może być bardziej szkodliwy od samej przestępczości.
3. Pobyt w więzieniu degradowuje psychikę osadzonego oraz wyrabia poczucie bezradności i niemocy, co prowadzi do przekonania, że to on jest ofiarą.
4. Nawet najlepszy program terapeutyczny nie będzie sprawnie funkcjonował, jeżeli nie zostanie on skoordynowany z systemem obejmującym problem całościowo.
5. Kara może wyeliminować tylko niektóre objawy, jednak nie usunie wszystkich źródeł problemów i negatywnych zachowań.
6. Należy dążyć do obalenia stereotypów i edukować społeczność o tym, jak wygląda wykonywanie kary pozbawienia wolności w obecnym kształcie i jak trudno skazanym odnaleźć się w nowej rzeczywistości.
7. Należałoby stworzyć taki system resocjalizacyjny, który by obejmował nie tylko karę czy program terapeutyczny, lecz także oddziaływania profilaktyczne i opiekę po zakończeniu oddziaływań terapeutycznych.
8. Uważam także, że tylko taki system, który traktuje problem całościowo, w którym następuje wymiana spostrzeżeń i doświadczenia, może skutecznie osiągnąć nadrzędny cel, jakim jest prawidłowa resocjalizacja.

³³ M. Ciosek, *Szanse resocjalizacji penitencjarne...*, dz. cyt.

³⁴ A. Baładynowicz, *Nieudane Powroty*, Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1993.

Nawet jeden dzień spędzony w więzieniu powinien być ludzkim dramatem, a kara pozbawienia wolności *ultima ratio* – środkiem ostatecznym³⁵.

³⁵ E. Szlęzak-Kawa, *Prizonizacja czyli uwięzienie*, Forum Penitencjarne, nr 167, Centralny Zarząd Służby Więziennej Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2012, s. 10-13.